

ΑΘΗΝΑ, Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΠΟΛΗ... Η ΠΟΛΗ «ΛΟΓΟΣ»... Η ΠΟΛΗ «ΕΙΚΟΝΑ»

ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ - ΒΑΓΙΑ ΤΟΥΡΗ

«Εν αρχή ην...», ο λόγος.

Ο ΛΟΓΟΣ έγινε εικόνα και έγινε το πολυθέαμα «ΑΘΗΝΑ, Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΠΟΛΗ»¹. Μέσα από τις ενέα οθόνες, ξεπήδησαν εικόνες... εικόνες γοργές και με ρυθμό.

Οι ΧΩΡΟΙ συμπίεστηκαν, έμειναν επίπεδοι, μεταμφιέστηκαν μέσα από γεγονότα, τις διαφημίσεις, τις εποχές και έβγαλαν εικόνες... αρχιτεκτονικές... Τα ΒΙΩΜΑΤΑ κινήθηκαν γοργά...

Έμεινε το συναίσθημα... γλυκό και νοσταλγικό...

«... είχε ξανά στα μάτια της την εξοχή, τις εκδρομές των πρώτων χρόνων του γάμου της. Μικρά σπίτια με τα κοπέτσια τους, χωροφάκια καλλιεργημένα, η παλιά ρεματιά που οι γυναίκες πλένανε τ' ασπρόρουχα με αλισίδα και τα παιδιά θουτούσανε τα πόδια. Θυμήθηκε τους περιπάτους μέσα στις θυμωνιές, τη μυρουδιά της μέντας, τα ρείκια, το θυμάρι...»²

Η ΕΙΚΟΝΑ, η μουσική και η αφήγηση λειτούργησαν υποκειμενικά και όχι κριτικά, όμως...

... ο ΛΟΓΟΣ σαν παράθεση μιλάει για την πόλη, δημιουργεί εικόνες... εικόνες γνωστές και άγνωστες...

«... πέντε και μισή το απόγευμα. Κάθομαι σ' ένα σκαλοπάτι απέναντί από το κεφάλι του λιονταριού. Περιμένω στην οδό Κριτάνος απέναντι από το δέκα. Πέντε και μισή κι όταν θα έχει πάει έξι κι η Ευριδίκη Κονταράτου δεν θα 'χει φανεί, μέσα απ' το στόμα του λιονταριού θα πάρω το ξυράφι και θα πάρω τον κοφτερό δρόμο για το Σύνταγμα...»³

... ο ΛΟΓΟΣ υπογραμμίζει, επισημαίνει γεγονότα και χώρους. Θέλει να παράγει εικόνα που θα «**μεταμφιεστεί**» σε μήνυμα σύμφωνα με το φανταστικό ή πραγματικό βίωμα και το φανταστικό ή πραγματικό χώρο του καθένα...

... έτσι ο ΛΟΓΟΣ και η ΕΙΚΟΝΑ που ξεπηδάει από αυτόν, φανταστική ή πραγματική, περιγράφουν την **καθημερινότητα**...

«... Υπήρχε και πιο κρίσιμο σημείο στη διαδρομή. Η Συγγρού, σκοτωμένο ποτάμι-πέταλα έχαναν το σχήμα τους καρφωμένα μέσα στην πίσσα -πρώην ψάρια- έλαμπαν κάποτε οι κοιλιές τους στον ήλιο...»⁴

... την καθημερινότητα των 4.000.000 ανθρώπων, τις προσωπικές εμπειρίες, τα βιώματα...

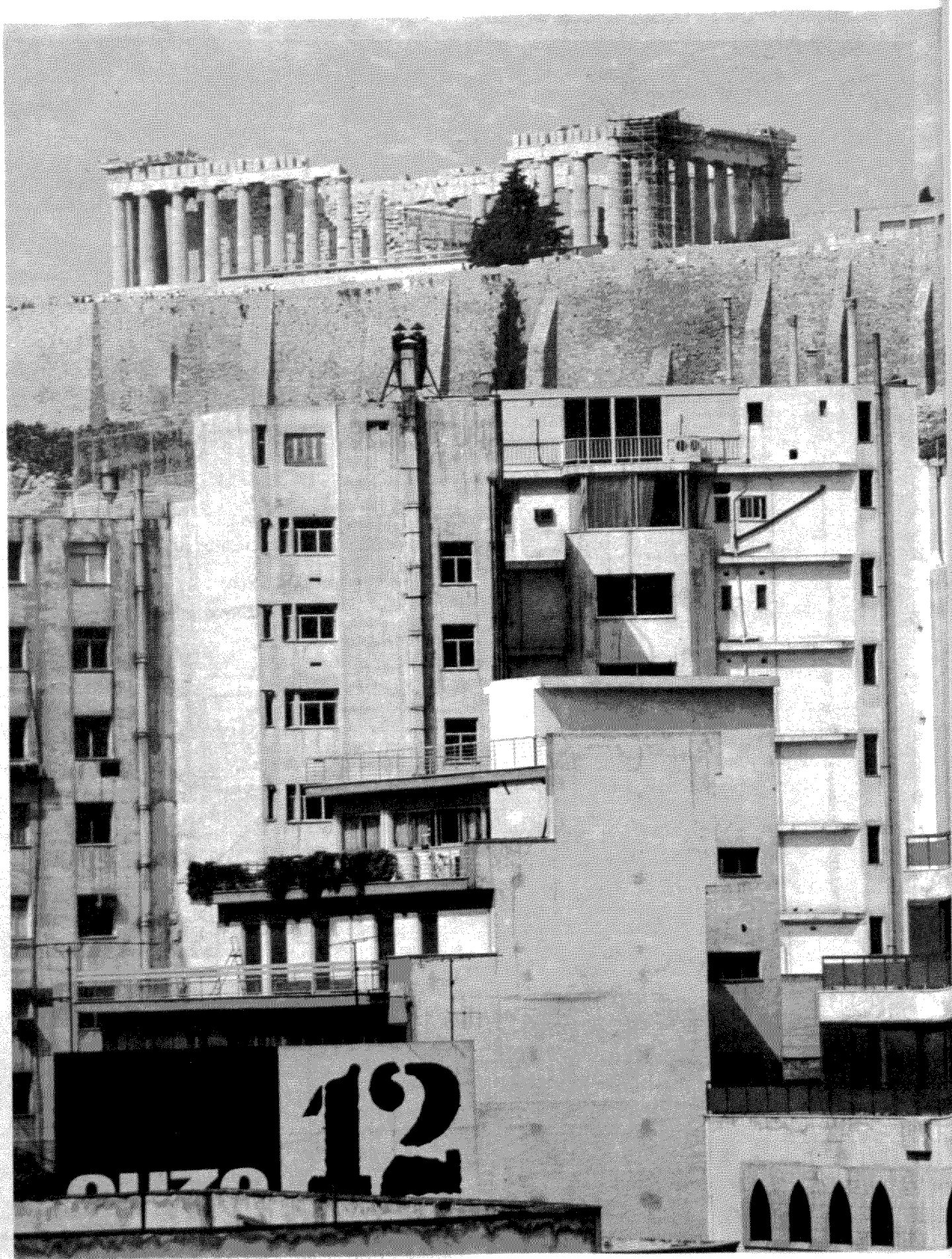
... περιγράφει την πόλη... **την πόλη με τις κινήσεις της**...

«... Η ανγή έρχεται όπως πάντα σαν αδιόρατη θαμπάδα που ανεβαίνει απ' τις ήσυχες στέγες, γεννιέται στους δρόμους και τυλίγει τα σπίτια... Η πολιτεία σωστή και ζωντανή ανεβαίνει, αφήνοντας στο δρόμο τα κουρέλια της νύχτας της να τα σκορπίσουν τα δήματα και οι ρόδες...

Τώρα η μέρα μπαίνει από παντού, ο δρόμος ζωντάνεψε κι όλα είναι σαν τα ταξιεύουν...»⁵

...**την πόλη με τα χρώματά της**...

«... Τούδιχνε δίπλα στο ξενοδοχείο με τις δυο γαλάζιες φωτεινές επιγραφές Hotel Mirage, η μια οριζόντια και η άλλη κάθετη, την

παλιά μεταξική πολυκατοικία με τα στρογγυλά παραθυράκια των μπάνιων. Απ' αυτές τις πολύ σκούρες, που είχε κεραμίδια...⁶

... την πόλη με τις στιγμές της...

«... Νύχτα πια ξεκίνησε μόνη με τα πόδια, πέρασε τα στενά του Ρουφ, μηχανουργεία, αντιπροσωπείες αυτοκινήτων, οικοδομικά μηχανήματα, όλα τα σκοτεινά, τα ρολλά κατεδασμένα, χυμένα στο πεζοδρόμιο, τα λάδια, λεκέδες της μέρας που είχε περάσει...»⁷

... την πόλη με τα ορόσημά της...

«... Στου φαρμακείου Μπακάκου την περιοχή έχει μεταφερθεί τώρα ο χώρος των ραντεβού των πιο εμφανίσιμων...»⁸

...την πόλη με τις μεταμφιέσεις της...

«... Τα φώτα της πόλης έχουν ανάψει. Κι αν θέλεις να ξέρεις, εγώ πολύ τ' αγαπάω τα φώτα της πόλης. Περισσότερο από τον ήλιο της μέρας. Είναι, λέω κάποτε με το ζωηρό το μυαλό μου, τα νέα μας μάτια, του δικού μας του κόσμου, του σημερινού. Τα ηλεκτρικά τα φώτα τα βλέπουν καλύτερα...»⁹

... την πόλη των αντιθέσεων...

«... Κοιμάται ο Περαίας να πούμε ο αξιοπρεπής, ο ταραφίσιος και ο άλλος ο Περαίας, των κοροϊδών έχει πιάσει μεροκάματο και δουλεύει να τα κοιμήσει, καθόσον πώς να το κάνουμε κύριε; Ο κόσμος έχει πέσει σε δύο μπαλάντζες...»¹⁰

...τους τόπους της...

την Αθήνα την καθημερινή πόλη... αυτή που φαίνεται στη ρουτινιάρικη κίνηση του Αθηναίου υπάλληλου, του επαρχιώτη φοιτητή, του ταξιτζή και αυτοκινητιστή και... αυτό που δεν φαίνεται, στη νοσταλγική σκέψη του Αθηναίου συνταξιούχου... του εργολάβου..., στις επιθυμίες του παιδιού, στα δάσανα του έφηβου...

...η Αθήνα φωνάζει... η Αθήνα σιωπά...

Καταπιεσμένα όνειρα... χαρούμενες δημιουργίες, ζωντανά διώματα... όλα αυτά η ΠΟΛΗ...

Όλα καταγράφονται στα κτίρια, στους χώρους, στα στοιχεία. Διαβάξεις το ΧΩΡΟ... την ΠΟΛΗ... το ΚΕΛΥΦΟΣ... τη ΓΕΙΤΟΝΙΑ... την ΟΨΗ και την ΚΑΤΟΨΗ... μαντεύεις την ΤΟΜΗ και... μεταφράζεις αρχιτεκτονικά... ένα μικρό ταξίδι στη καθημερινή Αθήνα.

«... Εδώ όλα είναι γκριζα και ανέκφραστα. Η φύση απουσιάζει και την αντικατασταίνουν μερικές μαύρες καμινάδες εργοστασίων, που ξεπροβάλλουν δώθε-κείθε ανάμεσα από τα ντουβάρια. Δεν βλέπεις σχεδόν πουθενά έναν κήπο, λίγη πρασινάδα, να ανοίξει η καρδιά σου, παρά μονάχα πλήθος βρώμικα σπιτάκια, ισογεια ή μονόπατα, κακομοιριασμένα, ελεεινά, τόσο άμορφα, που δεν μπορείς να τα ξεχωρίσεις το ένα από το άλλο...»¹¹

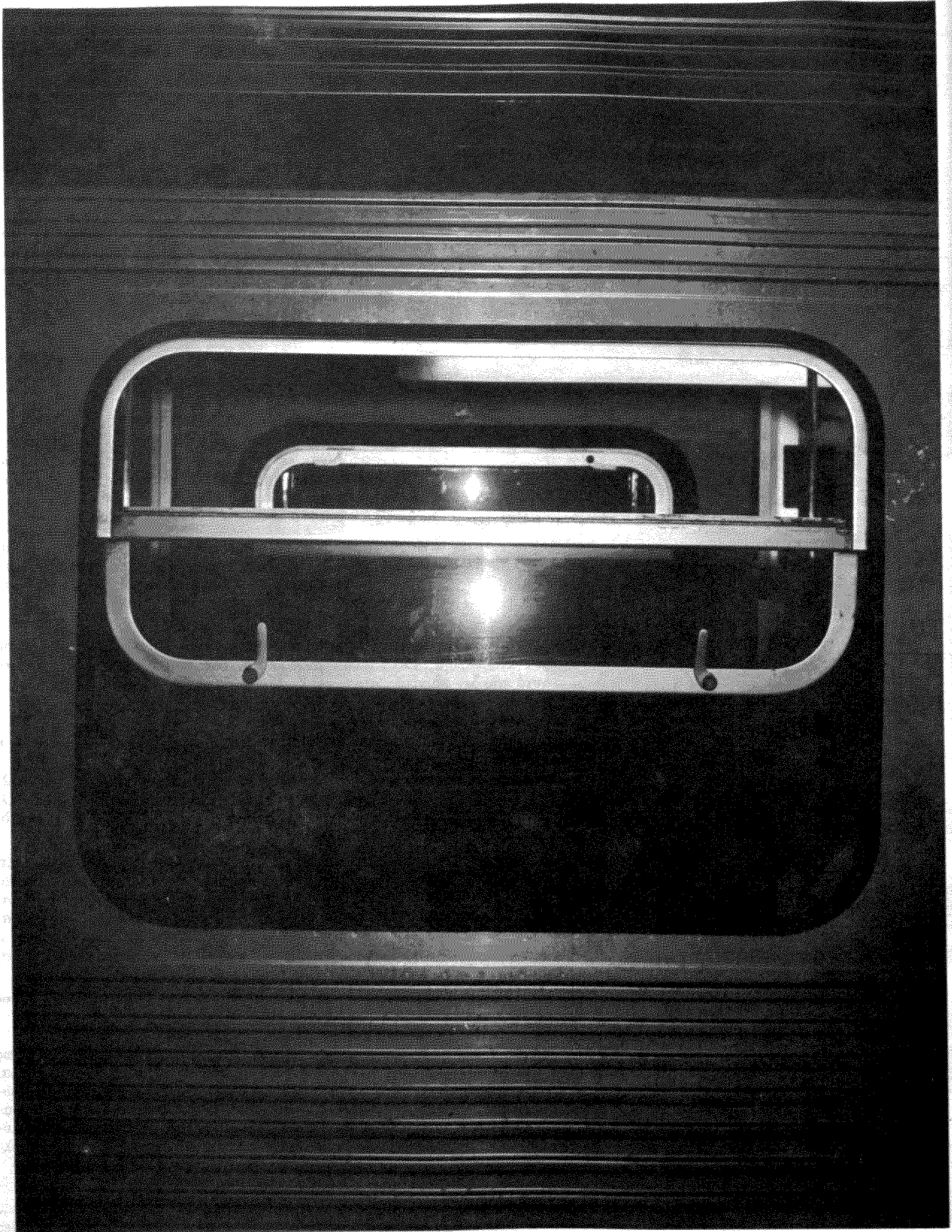
... Αθήνα χειμώνα... Αθήνα άνοιξη... Αθήνα καλοκαίρι... Αθήνα φθινόπωρο... οι εποχές στην πόλη

Χειμώνα...

... λίγο χιόνι και ο καστανάς στη γωνιά... κάτω από το «τσιμεντένιο κτίριο», φως θαμπό και γρήγορο σκοτάδι, γούνες στο δρόμο, μπαράκια και κίτρινα τζαμάκια, Λεωφόρος Αλεξάνδρας... MARLBORO διαφήμιση στα χιόνια, τηλεόραση, χειμώνας, πατζούρια κλειστά... Άδενδρη Αθήνα, ρέματα μπαζωμένα, μολυσμένος ουρανός... έκταση, εκτάρια, το δομημένο περιβάλλον διογκώθηκε, η φύση έφυγε, καλύφθηκε από κτίρια ψηλά... αθηναϊκά ηλιοδασυμένα μέσα στις κεραίες, καπνοσυλλέκτες στο τοπίο...

Άνοιξη...

... Δέκα γαρύφαλλα εκατό δραχμές... Αμπελόκηποι, Περιστέρι ίδια παντού... Πλάκα και Μοναστηράκι τραπεζάκια έξω... Πλάκα και Ανάσταση Μινιόν, διτρίνες

κόκκινες... περίπτερα, είδηση και εφημερίδες...

Καλοκαίρι...

... Μουσικημένα πρόσωπα, βλέμματα θολά... παγωτά στο Σύνταγμα, στις γειτονιές, στις γωνιές... σταθμοί και υπεραστικά λεωφορεία, κίνηση, τουρίστες... Ακρόπολη-Μουσείο, η διαδρομή... νέφος, μόλυβδος, δακτύλιος, ράθυμοι άνθρωποι... στις 12 τελείωσε η μέρα...

Φθινόπωρο...

... Λάσπη, ομπρέλα και βροχή... σχολικά Λαμπρόπουλου, πεζόδρομοι, σχολεία... ενοικιάζεται... φθινοπωρινές κολλεξιόν... εθνική γιορτή... Η γη γυρίζει, αλλάζει θέση, ο ήλιος γέρονει, οι εποχές περνούν... τα κτίρια ψηλώνουν, η Αθήνα μεγαλώνει... λίγα δέντρα στην πόλη, φυλλοβόλα και αειθαλή δείχνουν τη φτωχή φυσική τους παρουσία... η Αθήνα εξαπλώνεται και η Αθήνα χάνει τις φυσικές της μεταμφιέσεις... ηλεκτρονικά ρολόγια και γκριζα μεττά... πολυκατοικίες... θέλω λίγο ήλιο... λίγο ορίζοντα...

«... Πού έπεφτε το Αιγάλεω; Μάταια προσπαθούσα να το εντοπίσω. Οι συνοικίες των Αθηνών φάνταζαν τότε εξαιρετικά απόμακρες, και μάλιστα οι εργατικές, εκεί που ζούσαν άνθρωποι του λαού σε υπόγεια, δουλεύοντας όλη μέρα και παίζοντας τις νύχτες αλήτικους σκοπούς. Πράγματα αδιανόητα για την πλατεία Κυριακού, όπου τα μετρημένα ταξί έκαναν πιάτσα στη Χένυδεν, στο κομμάτι ανάμεσα Πατησίων και 3ης Σεπτεμβρίου, περιμένοντας υπομονετικά για να θρουν πελάτη. Συχνά ο πατέρας μου παράγγελλε στον τακτικό του ταξιτζή, «πέντε η ώρα, θα σε χρειαστώ, Γιάννη, έχω δουλειά στο κέντρο».
Κέντρο ήταν η Σταδίου και η Πανεπιστημίου, όπου μόνο εκεί υπήρχαν μαγαζιά, κινηματογράφοι, φώτα τις νύχτες και ρεκλάμες πολύχρωμες. Ένας μαγικός κόσμος που άρχιζε με αίγλη στο Σύνταγμα για να καταλήξει, κάπως μουντά, στην Ομόνοια.
«Μπανάλ μέρος», όπως έλεγε η κυρία Διευθυντού, «χαλάει την πόλη»¹²

... πριν... τώρα... η Ομόνοια... η λαϊκή πλατεία. η Αθήνα της επαρχίας... το ποδόσφαιρο... η πλατεία με τις συνεχείς μεταμφιέσεις... η Ομόνοια πάνω...

«... Η Ομόνοια είναι μια λίμνη στην οποία εκβάλλουν διάφοροι ποταμοί. Είναι οι ποταμοί οι αλληγορικοί και είναι οι ποταμοί οι καθαρώς νοητοί

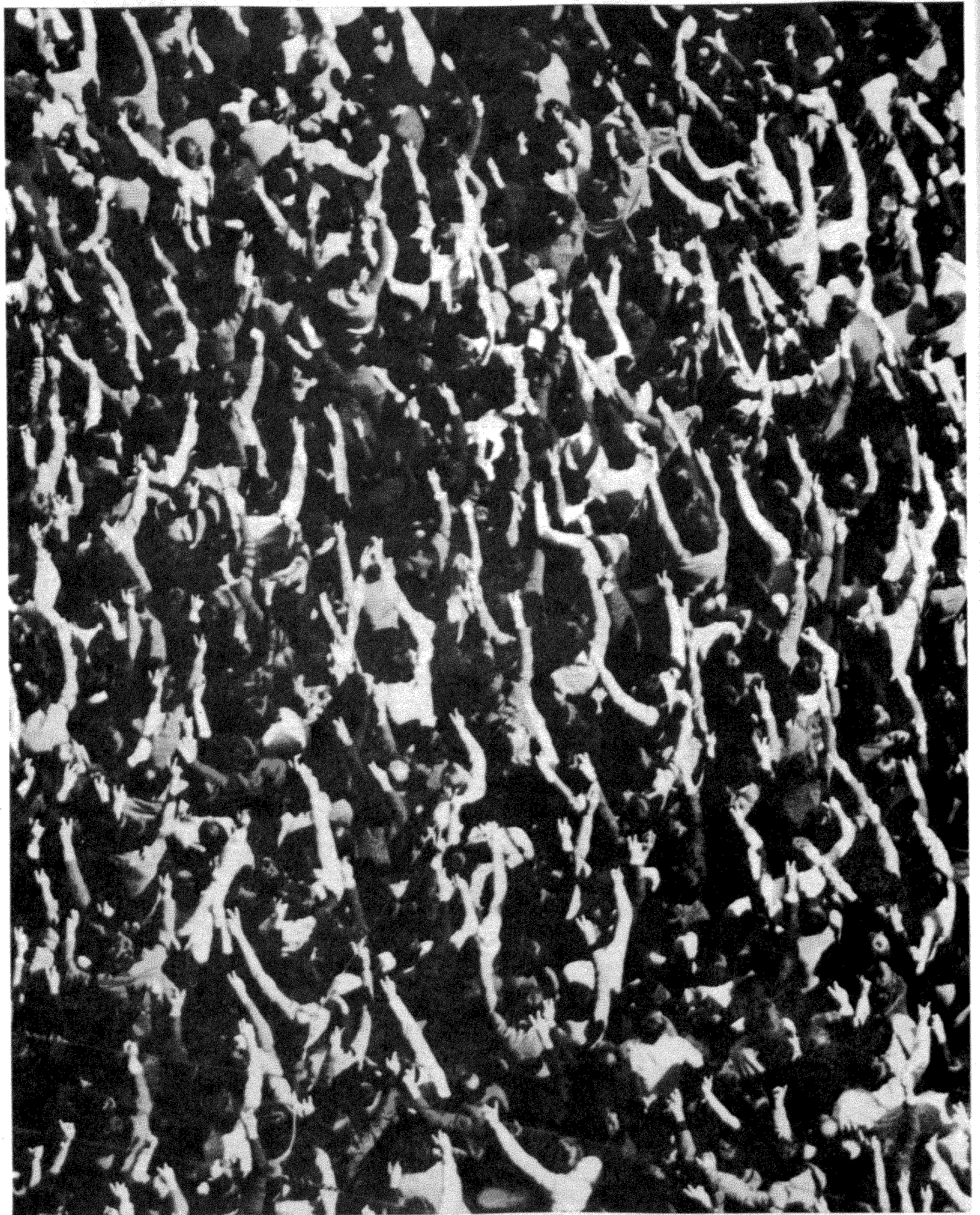
Οι αλληγορικοί ποταμοί, εκ των οποίων ο μεγαλύτερος είναι εκείνος που λέγεται Πανεπιστημίου, ξεβράζουν στην Ομόνοια τροχοφόρα και ανθρώπους, ενώ οι νοητοί ποταμοί, που δεν υπάρχουν παρά μόνο μες στις καρδιές ορισμένων, και που ο μεγαλύτερός τους θα μπορούσε ίσως να ονομαστεί ποταμός της Καβάλας, κατεβάζουν με το λιγοστό μα ορμητικό νεράκι τους στην Ομόνοια κάθε μέρα και κάποιο τσακισμένο κορμί – τσακισμένο από τη φριχτή καταπίεση και τα βασανιστήρια των συγγενών και του περιβάλλοντος...»¹³

... η Ομόνοια κάτω...

«... στο υπόγειο δεν έχει πια που να απαγγιάσει κανείς. Έγιναν όλα Τράπεζες, πρακτορεία και καταστήματα σαχλών αναμνηστικών. Άλλωστε και το αδιάκοπο διαλαλητό των διάφορων πολιτικών εντύπων σε κάνει ν' αναδυθείς το ταχύτερο...»¹⁴

... η Ομόνοια τη νύχτα... εφημερίδες... συντριβάνι... η Ομόνοια με τα παλιά CARLTON, NEON και τα καινούρια... HOTEL OMONOIA...

«... Ο Αντώνης έφτασε στο Σύνταγμα κατάκοπος. Κοίταξε για λίγο τον ουρανό. Οι φωτεινές επιγραφές είναι μια καλή αρχή για να θγαίνει ένα μεροκάματο ώστε να διαθέτει κάποια ικανότητα αναμονής. Οι διαφημίσεις εξάλλον, είναι απαραίτητες σε μια φι-

λελεύθερη ανταγωνιστική οικονομία. Στο παζάρι ξεπουλάει πρώτος όποιος φωνάζει δυνατότερα...»¹⁵

... το Σύνταγμα... πλατεία εξουσίας... Βουλή ψηλά, καμάκι κάτω... πολιτικές συγκεντρώσεις, το κοινοβούλιο πισώπλατα... ανάσα και ροή... ευρείες λεωφόροι... αεροπορικές εταιρείες, η «Ευρώπη» της Αθήνας... φώτα... φωτεινές επιγραφές...
... Πολυτεχνείο, νεοκλασικά... μεταμφιεσμένα κτίρια, σημάδια στους τοίχους και ιστορική μνήμη... ματωμένη κεφαλή... κομπολόγια και αναμνηστικά, επέτειος στο Πολυτεχνείο...

... Εξάρχεια και αναρχικοί... αγγελικά αγαλματάκια... η πλατεία... η μπλε πολυκατοικία...

... Πλάκα... τόποι με χρώμα, με κλίμακα... πόλοι αναπαλαιωμένα κτίρια... τη νύχτα οι ταβέρνες... τις Κυριακές οι περίπατοι... κατηφορίζεις στο Μοναστηράκι... τζαμί τούρκικο... σταθμός... σύμβολα που σηματοδοτούν το χώρο... Σαμψών, Τάσος... σύμβολα κοινωνικά... άφθαρτα στο χρόνο... το παζάρι...

... **Αντιθέσεις στους τόπους της Αθήνας**, άλλα νεκρά και υποβαθμισμένα, άλλα ζωντανά με ιστορία... τις ανακαλύπτεις διώνοντας το χώρο... τους χώρους... παρατηρείς...

... Από τα βόρεια (προάστια)

Δασωμένα βουνά... πράσινο... δίλλες με κόκκινα κεραμίδια... μεγάλα συγκροτήματα... πολλά τετραγωνικά μέτρα, άπειρα... εργοστάσια αρχιτεκτονισμένα... παιδική χαρά με εισιτήριο... δρόμοι με ασφαλτό... Οι εισοδοί στο κέντρο... μοντέρνοι... πράσινο και γυάλινοι πύργοι... υπόγειες προσπελάσεις... φαρδιές λεωφόροι... ζωγραφιστός κόσμος...

... Από τα δυτικά (προάστια)

Φαλακρά βουνά... ξερόχορτα... πέτρα... αυθαίρετα με τσίγκο, ελλενίτ και τιμεντόλιθους... χρώματα και πολύ-χρώματα... συνεργεία έξω... αλάνες και λαϊκές συνοικίες, δεξαμενές πετρελαίου, εργαστήρια... καμινάδες... δηλητηριασμένα χορταρικά...

Οι εισοδοί στο κέντρο... μάντρες οικοδομών... σκόνη, λάδια, λαμαρίνες... ακαταστασία... μπουτιλιάρισμα πάνω... από τον Κεραμεικό... τις γραμμές του τραίνου... πραγματικός κόσμος;

... αντιθέσεις... καταστάσεις που αποξενώνουν...

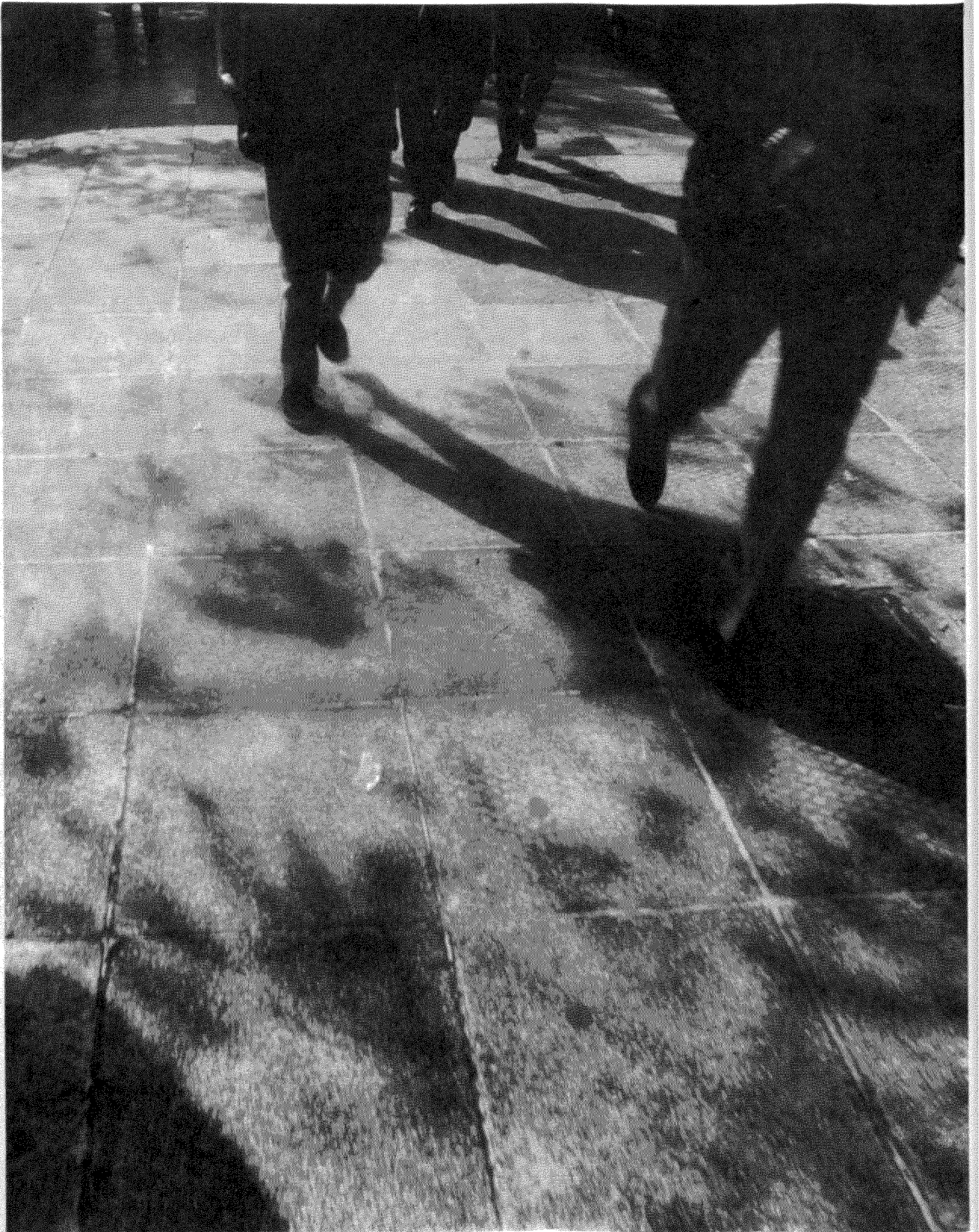
«... Η μεγάλη πολιτεία είναι πάλι γύρω μου, γυαλί και αλουμίνιο, η ασφαλτός η δική μου, ο μαύρος καθρέφτης της που γυαλίζει. Η πολιτεία των ξένων...»¹⁶

... υλικά στη πόλη που δεν έδεσαν με τους ανθρώπους... έδεσαν με τη μοναξιά... υλικά ψυχρά... κτίρια και επιφάνειες... μνημεία μεγεθυμένα... η πόλη χωρίς όριο, χωρίς σύνορα... πλήθος άγνωστο, πολύ... υλικά... κλίμακες... κίνηση... πλήθος λειτουργούν στο φανταστικό χώρο σαν μορφές, εικόνες, φαντασιώσεις...

«... Μερικές φορές οι άνθρωποι έχουν κατάμαυρο πρόσωπο, άσπρα φρύδια και στη μέση του ματιού τους μια ολόλευκη χάντρα, όπως στις αρνητικές φωτογραφίες. Κι ούτε ξέρεις αν δίπλα σου περνούν άνθρωποι, αυτοκίνητα ή ο δυνατός αέρας που σου κόβει την αναπνοή. Η ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΑΛΛΑΗ, ΞΕΧΩΡΙΖΕΙΣ ΜΟΝΟ ΜΕΡΙΚΑ ΜΠΕΡΔΕΜΕΝΑ ΜΟΥΓΚΡΗΤΑ, ΣΠΙΤΙΑ ΚΙ ΑΛΛΑ ΣΠΙΤΙΑ ΑΝΑΠΟΔΟΥΡΙΣΜΕΝΑ, ΚΑΝΕΝΑΣ ΔΕΝ ΕΝΟΧΛΕΙΤΑΙ ΛΟΙΠΟΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ;...»¹⁷

Δρόμοι ανώνυμοι γεμάτοι πλήθος, μάζα και ξανά ανωνυμο πλήθος, γήπεδα και συγκεντρώσεις, τρέξιμο, διασύνη, άγχος... η πολιτεία μεταμφιέζεται «ανθρωπινά»...

«... Παίρνω τη λεωφόρο, την περπατάω με το κεφάλι σκυμμένο, σαν κάτι να ψάχνω να δω. Άνθρωποι, κόσμος πολύς, περνάνε δίπλα μου, πάνε μαζί μου. Και πάω κι εγώ – ο δρόμος μας πάει, η λεωφόρος. Τους κοιτάζω. Όλοι τους λέω, πηγαίνουμε κάπου, έχουνε κάπου να πάνε. Εγώ είμαι εδώ στη λεωφόρο, στην ασφαλτό, περισσότερο απ' όλους. Δεν με περιμένει κανένας εμέ-

να, δεν έχω πουθενά που θέλω να πάω, να γυρίσω κάπου...»¹⁸

Τις Κυριακές η πόλη αλλάζει... μεταμφιέζεται διαφορετικά... χώροι μαζικοί, με θόρυβο, μένουν κενοί, άφωνοι...

Αντικείμενα και χώροι.. με μεταμφίεση... μοναχικό περίπτερο με ρολλά κατεβασμένα... άδειο χωρίς φωνές προαύλιο σχολείου... Σταθμός Λαρίσης... φαντάρος στη γωνία, μόνος ΣΤΑΘΜΟΣ έργο αρχιτεκτονικό... περασμένης εποχής, συνυπάρχει...

«... τις Κυριακές άκουγε το σφυγμό της πόλης να χτυπάει πιο αδύναμος, θυμήθηκε το περασμένο καλοκαίρι πόσο είχαν αυξηθεί τα κρούσματα αυτών, που καθισμένοι σε πολυθρόνες στα γύρω μπαλκόνια είχαν τις πλάτες τους γυρισμένες προς τα έξω και τα μάτια τους καρφωμένα μέσα, επάνω στις συσκευές τηλεοράσεως...»¹⁹

Μια συρμάτινη κεραία... ένα αέρινο «χωρίς ρεύμα» του κίτρινου λεωφορείου, ένας σκουριασμένος καπνοσυλλέκτης... μια ταλαιπωρημένη στάση λεωφορείου... ένα τσακισμένο καλάθι αχρήστων του Δήμου Αθηναίων... τα «έπιπλα» της πόλης... αντικείμενα λεπτά, καθημερινά, της μοναξιάς...

«... Όσοι κάθονται δολεμένοι σε παράθυρο, έχουν κολλήσει το μούτρο τους στο τζάμι, κι ο καθένας κλώθει τη σκέψη του κοιτάζοντας το δρόμο...»²⁰

Πύργοι ψηλοί, έτοιμοι να πετάξουν, υλικά ελαφρά... γυαλί και αλουμίνιο. Δε ρίζωσαν, υψώθηκαν και φεύγουν... η άσφαλτος κάλυψε το χώμα, γυαλίζει, αντανακλά στην πόλη.

Πλαστικές λευκές ταινίες σ' οδηγούν, σε κατευθύνουν...

«... Κάτι έπαθα – κάτι έχασα – καμιά μέρα δεν είναι πια σαν άλλη μέρα. Είναι σαν η άλλη μέρα να κοιτάζεται στον καθρέφτη – κοιμάμαι και ξυπνάω μέσα στον καθρέφτη της προηγούμενης μέρας – κάτω από τόννους Λυπημένου και Αμίλητου Νερού – κι όσο πιο πολύ ρουτίνα γίνονται όλα, τόσο λιγότερα καταλαβαίνω – τότε που δεν ήξερα αν πήγαινα ή αν ερχόμουνα ήξερα κάτι καλύτερα – γι' αυτό ζούσα μέσα σε βαλίτσες – ερωτηνόμουνα τις γωνίες των δρόμων – όλες μου τις αναπνοές τις έχω ξανααναπνεύσει...»²¹

1. Γ. Αναγνωστόπουλου – Β. Τουρή: Σενάριο για το πολυθέαμα, Αθήνα η καθημερινή πόλη. Το πολυθέαμα, που αποτελούσε ενότητα της έκθεσης «η Αθήνα όπως (δεν) φαίνεται», έγινε με τη συνεργασία του υπουργείου Πολιτισμού, του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων Δ.Α.Σ. και της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

(Φωτογραφίες: Αρχείο Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος

Φωτογράφοι: Νίκος Ανδρικόπουλος Μάρκος Ζαχόπουλος

2. Μ. Κουμανταρέας *Βιοτεχνία υαλικών*, Εκδόσεις Κέδρος 1983.
3. Μ. Μητσορά: *Σκόρπια Δύναμη*, Εκδόσεις Οδυσσέας 1982.
4. Μ. Μητσορά: *Άννα να ένα άλλο*, Εκδόσεις Άκμων 1978.
5. Α. Φραγκιά: *Η Καγκελόπορτα*, Εκδόσεις Κέδρος 1984.
6. ο.π. σημ. 4.
7. ο.π. σημ. 2.
8. Γ. Ιωάννου: *Η Ομόνοια 1980*, Εκδόσεις Οδυσσέας 1980.
9. Δ. Χατζής: *Το Διπλό Βιβλίο*, Εκδόσεις Καστανιώτη 1977.
10. Νίκος Τσιφόρος: *Τα παιδιά της πιάτσας*, Εκδόσεις Ερμής 1984.
11. Γ. Θεοδοσιά: *Αργώ*, Τ1 Εκδόσεις Εστία (9π).
12. Μ. Κουμανταρέας: *Σεραφείμ & Χερουβείμ*, Εκδόσεις Κέδρος 1983.
13. ο.π. σημ. 8.
14. ο.π. σημ. 8.
15. ο.π. σημ. 5.
16. ο.π. σημ. 9.
17. ο.π. σημ. 5.
18. ο.π. σημ. 9.
19. ο.π. σημ. 4.
20. ο.π. σημ. 5.
21. ο.π. σημ. 4.